

LA MEDITERRÀNIA, ESPANYA, ITÀLIA I ELS TURCS

BRUNO ANATRA

Universitat de Cagliari, Sardenya¹

RESUMEN: *El Mediterráneo, España, Italia y los turcos*

A través de los abundantes datos proporcionados por las fuentes diplomáticas de la época, el autor analiza las reacciones de la Monarquía hispánica y las potencias italianas ante la amenaza turca en el Mediterráneo. Las directrices políticas de Felipe II durante este periodo tuvieron que equilibrar su estrategia contra los otomanos y la negociación política con los territorios italianos. En esta línea de análisis, el triunfo de Lepanto supone la culminación de una trayectoria militar conjunta, pero también el precipitante de la posterior y rápida ruptura del eje Italia-España ante el veloz resurgimiento del dominio marítimo otomano.

RESUM:

Utilitzant les nombroses dades proporcionades per les fonts diplomàtiques de l'època, l'autor analitza les reaccions de la Monarquia hispànica i les potències italianes davant l'amenaça turca a la Mediterrània. Les directrius polítiques de Felip II durant aquest període van haver d'equilibrar la seva estratègia contra els otomans i la negociació política amb els territoris italians. En aquesta línia d'anàlisi, el triomf de Lepant suposa la culminació d'una trajectòria militar conjunta a la Mediterrània, però també l'esdeveniment precipitant de la posterior i ràpida ruptura de l'eix Itàlia-Espanya davant del veloç ressorgiment del domini marítim otomà.

SUMMARY: *The Mediterranean, Spain, Italy and the Turks*

Using diplomatic sources, Bruno Anatra analyzes the reaction of both the Spanish Monarchy and the Italian powers facing the Turkish threat in the Mediterranean world. The politics of Philip II of Spain had to combine strategies against the Ottoman Empire and political negotiation with Italian countries. Considering that, the Spanish victory of Lepanto was the culmination of a joined military evolution in the Mediterranean but also the beginning of a fast breaking-off between Spain and Italy in front of the quick recovery of the Ottoman ruling position in that sea.

Malgrat la seva implicació molt precoç en els afers de govern, l'efectiu bateig polític europeu de Felip II es produí durant els seus únics dos viatges fora de la Península Ibèrica. Els ambaixadors venecians van documentar ràpidament la importància d'aquests esdeveniments en el seu aprenentatge com a rei.

Durant el primer viatge fou quan ells van començar a adonar-se de la persona del príncep. Gràcies a la seva estada a "la corte" durant gairebé "un anno e mezzo", el 1551, Marino Cavalli està en condicions d'esbossar un primer retrat, assenyalant sobre Felip "maggiore sussiego del padre", de la reserva del qual "fuor

¹ Aquest article reproduïx la conferència pronunciada l'agost de 1997 en El Escorial, en el curs *Felipe II, príncep*, en el marc dels *Cursos de Verano de la Universidad Complutense de Madrid*.

che gli spagnuoli, gli altri suoi sudditi non restano contenti". Cavalli també destaca les presses amb que l'instrueix "l'emperador", que el crida "ogni giorno due o tre ore nella sua camera, parte in consiglio", perquè assisteixi a les reunions, "parte per amaestrarlo da solo a solo", i comenta que li sembla que Felip "finora ha fatto profitto assai e dà speranza di procedere più oltre", de progressar ràpidament.

El desconcert, provocat en el primer contacte amb els seus súbdits no espanyols, i la maduresa, ràpidament aconseguida, es troben resumits el 1557 per Federico Badoero, ambaixador durant el trànsit de Carles V a Felip II: "nel primo passaggio di S.M. di Spagna [protegit per 80 galeres, el 75% de les quals italianes] per Italia, Germania e Fiandra era stimata superba e troppo cupida di essere coadiutore nell'imperio; ma ora é comune opinione ch'ella abbia in sé tutta quella umanità e modestia che dir si possa".

Dos anys més tard Michele Soriano perfeccionava aquesta imatge, precisant que: "allevato con quella reputazione e con quel rispetto, che pareva convenirsi ad un figliuolo del maggiore imperatore, che fosse mai tra i Cristiani. Quando S.M. uscì la prima volta di Spagna, e passando per l'Italia e la Germania se n'andò in Fiandra, lasciò una impressione da per tutto che fosse di animo severo e intrattabile, e però [per això] fu poco grato agl'Italiani, ingrattissimo alli Fiaminghi ed odioso ai Tedeschi. Ma, essendo avvertito, prima dal cardinal di Trento [Madruzzo] e poi dalla regina Maria e con più efficacia dal padre, che quella riputazione e severità non si conveniva a lui, che doveva dominare nazioni varie e popoli di costumi diversi, si mutò in modo, che poi che passò l'altra volta in Spagna per andare in Inghilterra, ha mostrato una dolcezza ed una umanità così grande, che non é superato da principe alcuno in questa parte".

Poc abans que Badoero, la mateixa opinió havia estat manifestada per Giovanni Micheli, tornant a Venècia des d'Anglaterra, en el més ampli i problemàtic retrat de Felip, definint-lo "conformissimo, oltre il viso, alli costumi e maniere del vivere dell'imperatore, imitando quanto può le vie ed azioni sue di benignità ed umanità, avendo del tutto perso quella alterezza e sussiego, come chiamano gli spagnoli, con la quale uscì la prima volta di Spagna e riuscì così odioso".

Tant canviat li va semblar que Micheli l'atribueix que la germana de la seva segona dona no fos "discredada e dichiarata bastarda", ni enviada "fuori del regno, in Ispagna, ovvero in altra parte"; segons Micheli la conducta de Felip depenia, "oltre l'affettazione", pel fet que probablement covava "anco qualche particolare disegno" per Isabel. En qualsevol cas, segons el nostre ambaixador, el rei consort no semblava prometre "quella grandezza e generosità d'animo e vivezza di spiriti che si conviene a un principe potente come é lui, né quella ambizione e desiderio di gloria e di dominare, che ha mostrato suo padre; anzi pare che cammini per vie totalmente contrarie verso la quite e il riposo".

Pensava, però, de no poder "farne fermo giudizio, essendo entro egli pure adesso nelle azioni del governo" i potser "questa sua inclinazione" derivava de les "molte e grandi difficoltà, nelle quali conosce di trovarsi"; fins el punt que li semblava que hagués "perduto assai di questa opinione con la guerra che fa al papa" [Pau IV], havent els teòlegs de Lovaina "assicurato che non faceva empietà, né andava contro l'uffizio di principe cattolico... movendosi solamente per

sicurezza e difesa dei suoi stati". Micheli precisava que Felip s'havia decidit "a prender l'armí contro il papa" sobretot "per li dispregi fattigli, ed il mostrar [el papa] di averlo in debolissimo concetto".

Per aquest motiu i particularment per haver d'ocupar-se d'un altre "inimico", el rei de França, veritablament "potente... e fatto tanto più ardito... quanto che conosce le forze sue unite e non disperse, e la buona fortuna sua", mentre Felip es troba "non solo consumato di danari, ma carico di debiti, benché questo ormai sia comune all'uno ed all'altro". Potser el jove Habsburg vagi "quest'anno in campagna"; però "da ottimo luogo io so ch'egli di natura aborrisce la guerra", perquè "egli stima ed aprova più il procedere del re cattolico suo avo", Ferran, "che [les guerres] le faceva fare per mano dei suoi capitani... che il procedere dell'imperatore suo padre che l'ha volute far lui". Amb això Micheli presagiava un aspecte fonamental del caràcter i de la conducta futura de Felip.

Malgrat el pessimisme de Micheli, que semblava considerar intempestiu el canvi clientelar de la guàrdia del rei, perquè el trobava "privo di capitani, privo —lo che più importa— di consiglieri, e di ministri, essendo tutti uomini nuovi e la maggior parte inesperti". Uns capitans que havien de treure'l de la difícil situació en la que estava per a que ell aprofités per consolidar la *pax hispanica* a Itàlia. Tot i així, ni Cateau-Cambrésis ni la recuperació de Còrsega no impediren la continuïtat d'un greu desequilibri en la Mediterrània.

Allà on, amb el canvi d'aliança d'Andrea Doria (1528), semblava que a l'emperador se li hagués obert una perspectiva de major seguretat, bastant efectiva en relació a l'antagonista francès: poc abans, gràcies a Doria, els francesos amb tropes italianes havien saquejat dues ciutats del nord de Sardenya, trobant-hi també algun suport; més discutible pel que fa a les formidables tenalles de l'expansionisme otomà. Per una banda, inundava els Balcans, anexionant-se directament o a través de protectorats gran part d'Hongria, aturat a Viena per la tenacitat dels imperials i dels espanyols de Leyva, però també a causa de les grans distàncies que el separava de les seves bases logístiques mentre s'acostava l'hivern: la guerra dels Balcans havia de continuar quasi sense interrupcions fins a la treva, onerosa per Ferran, de 1545, amb escassa o cap ajuda per part dels luterans, els quals, segons Chudoba,² consideraven "luchar contra los turcos" com "luchar contra Dios". Per altra banda, en la Mediterrània occidental, es recolçava en la inexhaurible agressivitat dels berberescos, els quals tenint com a punt de suport Alger (controlat per Barbarossa, al servei del sultà des de 1518) ocupaven el Peñón de Vélez (el 1529, el mateix any de Viena) i sobretot Tunis, després d'un llarg i sanguinari *raid* al llarg de les costes de la Itàlia meridional.

En el cas de Tunis, davant d'un esdeveniment d'aquestes dimensions, la resposta de l'emperador va ser igualment ràpida i, amb Doria al seu costat, molt eficaç. La reconquesta de Tunis alleugeria els malsons d'Itàlia, de Sicília i de Sardenya; es perdia però "per fatal negligencia e gravissimo errore dei nostri" (escribia Paolo Giovio) la oportunitat de capturar Barbarossa, en les mans del qual continuava Alger i amb Alger la "amenaza... sobre la España meridional".³

² *España y el Imperio*, Madrid, 1963, p. 121

³ J.M. Jover Zamora, *Carlos V y los españoles*, Madrid 1987, p. 262.

No només això. La rèplica de Barbarossa, amb el saqueig de Maó, fou immediata: la seva amenaça i els lligams amb Istanbul continuaven intactes, com intacte es mantenia la capacitat expansiva otomana, que es projectava contra les possessions residuals venecianes a la Mediterrània oriental.

L'amenaça turca contra Venècia havia d'ofrir a l'emperador la veritable ocasió d'enfrontar-se pel control de la Mediterrània amb la potència musulmana en igualtat de condicions. Aconseguida a Niça amb Francesc I una situació "di tregua, non di pace" tal com (en paraules de l'ambaixador venecià) ell hauria volgut, ni tampoc de contribució i encara menys de participació francesa a "una impresa offensiva contro il turco con dignità". Malgrat tot es va estipular una aliança amb Venècia i amb Roma.

Així en parlava Aretino, ciutadà honorari de la república, el setembre de 1537: "Veneziani... sprezzando le lor ricchezze in Levante, i tesori che ne traevano e le inaudite offerte del turco, hanno insieme con Pietro e con Cesare rivoltate le forze del mare e della terra in servizio di Cristo" i continuava demanant al monarca francès que trenqués l'amistat amb Soliman, el "gran Monstruo" que podia ser vençut, perquè ja havia estat "vituperato in Ongaria" (1532) "e disfatto in Persia" (1534), i s'unís a la "lega sacrosanta che non pur vi fa luogo, ma con somma preminenza vi abbraccia" (carta 73). La carta d'Aretino era sobretot un exercici retòric, una forma de donar publicitat a la seva familiaritat amb els grans de la Terra: la posició diplomàtica francesa era prou clara i Aretino ho sabia, entre els molts esdeveniments del moment, per part d'un corresponal romà, que dos anys abans (abril 1535), quan ja s'havia iniciat l'expedició de Tunis, li explicava que: "gli reverendissimi [cardenals] ogni giorno fan Congregazione, se dice che trattano de porre l'assedio a Barba Roscia: ma perché non han ciurma sin qui non hanno possuto spedire le Galee; hanno spedito comissari per tutte provincie per votare [buidar] le pregioni, et conducerli al remo: ma se vive per tutto così bene, che non ve ne trovano alcuno". I, sobretot, l'informava que: "Il re di Francia, non essendo ricercato, ha scritto una lettera al Papa, et al Collegio escusandosi de la imputazione, che gli se dava da questi Principi per ritenere presso a S.M. gli Ambasciatori del Turcho: tassando [denunciand] le ambascerie mandate in quegli anni passati da Re Ferdinando al prefato Turcho, et da quello a lo Imperatore, et al Re d'Ongaria [Zapolyai], agiongendovi ancho la Setta Luterana in mezzo dell'impero, et non esser stato avvertito né biasimato l'uno né l'altro; accenando che gli ritiene in la Sua Corte per beneficio della republica Christiana, et forsi serà il vero che un dì s'intenderà ... il Thurco se fa Christiano" (carta 222).

La primera, i única abans de Lepant, gran unió dels catòlics de les dues peninsules de la Mediterrània occidental contra els musulmans, al contrari del que pensava Aretino, s'esgotà en la mútua sospita i incomprensió entre imperials i venecians, els quals a Prevesa (1538) més que una desfeta (malgrat patir algunes pèrdues) hagueren de lamentar una ocasió perduda. Alguns anys més tard, Andrea Doria comentava a l'ambaixador Bernardo Navagero: "chiunque aveva detto o voleva dire che l'armata veneziana aveva mancato ed era rimasta di far la giornata col Turco, apertamente e contro ogni verità mentiva". Si va haver-hi algun error, sembla que cal atribuir-lo a Andrea Doria, la tàctica del qual, basada més en les veles que en les galeres, hauria estat vanificada per un canvi de vent sobtat.

Segons Gosse, “tuvo lugar una tremenda y rápida batalla, en la cual los cristianos fueron derrotados, y como el viento se transformaba... huyeron, dejando cientos de conciudadanos en manos del enemigo”.⁴ Aparentment similar, sustancialment diferent, sens dubte menys sumària i potser més creïble fou l'opinió de Giovio, que escrivia que “il Principe Doria” estava decidit “di non voler combattere se non col presidio delle navi grosse”, per tant, “con circuito grande, seguendolo l'ordine delle galee, circondava le navi grosse, le quali si raunavano insieme... Ora il Principe girava così spesso intorno all'armata sua affine di tirare a se le galee dei nemici, e per corle di mira d'appresso e sparar le cannonate contra quelle, che fossero venute innanzi”. Però Barbarossa no es va deixar seduir i, mentre estava “a guardare quello che voleva fare il nemico... le galce delle sue corna... combattevano in diversi luoghi” deixant “mal concie” dues embarcacions espanyoles, “morti molti tra Spagnuoli et marinai”. A més havien eliminat dues naus d'abastiments, una veneciana, l'altra dàlmata, cremant-les, i capturat la galera de Mocenigo, la de l'abat Bibbiena, i un altre vaixell espanyol [amb Luis Figueroa i el fill, “giovanello di nobilissima bellezza, il quale essendo poi menato a Solimano si fece Turco... Costui, avendo servito un tempo alla camera del Signore, ottenne la libertà del misero padre... schiavo per tre anni”]. “Turbandosi allora le nuvole con tuoni venne una grossa pioggia et una burasca con vento di Scirocco. Perché i nostri non dubitarono punto veggendo che i Turchi alzavano il trinchetto, anch'essi andando innanzi il Doria, sbrigarli [allunyar-se] di quivi alzando i trinchetti et le vele maggiori et di voltarsi a Corfù... essendosi talmente messi in disordine... non parevano punto che si ritirassero, ma che confusa e vergognosamente fuggissero talché il Principe Doria... quel giorno non valse nulla. Dicesi che Barbarossa havendo perseguitato alquanto i nostri... et non potendo ben vedere per lo buio... si fermò; perciocché i nostri Capitani havevano fatto spegnere tutti i lumi... Et perciò, essendosi messo in un grandissimo riso... Airadeno... tassa [accusa] il Doria di fuga... Ora arrivato egli a Corfù, fu creduto da tutti... che si salvassero da un gran pericolo... ma gli imperiali, et specialmente i Genovesi... incolpavano a rovescio i sig. Venetiani... Et... che il Principe Doria non s'era confidato molto delle galee Venetiane et per questo rispetto non haveva voluto combattere”.⁵

Darrera la conducta de Doria sembla no gaire discutible tècnicament, que hi havien contactes secrets amb Barbarossa, que no van tenir cap més resultat que reforçar la desconfiança dels venecians.⁶

En qualsevol cas, les forces de la lliga restaven intactes, tal com exposa el mateix Giovio, narrant tot seguit la conquesta de “Castelnouvo... nel golfo di Cattaro”. Andrea Doria no era inexpert en aquestes operacions. El 1532, en una acció diversiva contra Soliman que estava creuant el Danubi, ja havia ocupat Corone i Patrasso. En aquest cas, recolçat pels grecs, havia situat un “presidio di

⁴ *Los corsarios berberiscos*, Madrid 1978, p. 35.

⁵ *Istorie del suo tempo*, traducció de L. Domenichi, Venezia, 1575, pp. 480-481.

⁶ Per patriotisme, la posició de C. Manfroni —a *Storia della marina italiana*, Roma, 1897— és més dura contra l'emperador que contra Doria. Els contactes amb Barbarossa devien continuar més enllà de Prevesa, tal com recorda M. Fernández Álvarez (*Política mundial de Carlos V i Felipe II*, Madrid 1966, pp. 100-101).

Spagnuoli... et diligentissimamente fornita la città d'artigleria e di vettoaglia per molti mesi", prometent "che quando l'imperatore ciò non facesse, esso a spese sue... havrebbe mandato l'armata in soccorso". Fet que no va succeir. Segons Govio, amb la nova empresa es verificà quelcom pitjor, almenys per dues raons: la primera per la relació amb la població, de la qual "furono fatti schiavi gran numero d'habitatori maschi et femine d'ogni età; ancor che molti d'essi dicessero che non havevano mai rinegato la fede di Gesù Christo"; la segona pel fet que "benché questa terra, essendosi presa con forze comuni, secondo i capitoli [de la lliga], fosse dei Signori Venetiani, fu occupata però da gli Spagnuoli!". Potser perquè, sempre segons Giovio, Andrea Doria i Ferrante Gonzaga desitjaven "mantenere fuori d'Italia" les tropes castellanès. El resultat fou la dissolució de la lliga i, fins i tot abans de la gravosa pau separada de Venècia amb la Porta (1540), la sangnant reconquesta de la plaça forta per part de Barbarossa (1539). Més tard, durant les negociacions per la Lliga Santa, alguns senadors en foren contraris, perquè temien "che s'abbino a rinnovare tosto con nuovo danno et ignominia nostra i successi della Prevesa e le difficultà di Castelnuovo".⁷

En resum, les galeres i l'experiència d'Andrea Doria, fins un cert punt, permetien a Carles V de complir --en el mar interior-- amb les seves pròpies obligacions imperials, a la recerca de la seguretat de l'Espanya mediterrànea i de la consolidació del domini sobre Itàlia; però, en situacions d'especial rellevància estratègica, com la de la Lliga, el fet de tenir en el comandament de la flota a un enemic tradicional no només de la Corona d'Aragó, sinó sobretot dels venecians hagué de tenir una influència gens positiva. En qualsevol cas, al marge de quin hagi estat el paper de Doria, Prevesa i Castelnuovo assenyalen la fi de tota il·lusió dels imperials de penetrar en la Mediterrània oriental, per manca de capacitat, de voluntat o de lucidesa política per col·laborar amb els venecians, i amb l'aïllament posaren els fonaments del risc d'anihilament del seu potencial militar en la pròpia Mediterrània occidental.

Aquesta situació encara seria més greu, si la manca de lluita a Prevesa hagués estat una conseqüència efectiva d'un intent dels imperials per manipular venecians i otomans (i tal vegada també francesos), per assegurar-se les pròpies posicions i possessions mediterrànies amb el menor esforç possible; projecte que afavorirà a Barbarossa amb l'únic resultat certament no positiu pels imperials, l'alliberament de Dragut (1544), que havia estat capturat el 1540. Aquesta cadena de càlculs equivocats, o fins i tot superficials, havia de comportar una mena d'efecte acumulatiu, quan, el 1541, amb una lentitud (culpable) Carles V decideix escoltar els desitjos de Castella i acaba totalment vençut per les forces de la natura a les aigües d'Alger, amb una flota en gran part italiana. Va ser aquesta l'única ocasió, recorda Badoero, en la qual S.M. "dopo quel gran naufragio... giunta in Maiorca... fu veduta a gettar le lacrime".

Fins a la pau amb Francesc I, tota la Mediterrània corria el perill d'esdevenir un llac otomà. Pocs mesos abans d'Alger, Aretino, que certament captava els canvis en la direcció del vent, escrivia al senyor d'aquella fortalesa, "Araindin Barbarossa", exaltant-ne la fama com a superior a la que "si acquistare mai quegli

⁷ P. Paruta, *Della historia veneziana*, llibre II.

antichi greci; da cui la signoria tua trae la preclarissima origine” i quasi en una premonició, li prega: “se non vuoi amare la generazione cristiana, scemale almeno l’odio”.⁸ La resposta un any després “d’Araindin Bassa” demostra satisfacció per les paraules i no envia cap regal: “perché il gran Signore, mi comanda che vada per le sue faccende di lungo”.⁹ D’altra banda, sembla que Barbarossa els regals, més que fer-los, preferia rebre’ls, especialment d’Andrea Doria i del rei Cristianíssim.

El 1546, tornant de Crepy, l’ambaixador Navagero reflexionava sobre com en aquell moment Carles V considerava “impossibile... combattere e abbassare [la] grandezza [del] signor Turco [...] per il che cerca di trattenerlo con tregue e paci; e se questo non gli succederà [tindrà èxit], si armerà a difesa solamente”. Segons Navagero —assumint un posicionament a la veneciana, malgrat disposar d’un poder ben diferent, però també d’altres obligacions a escala quasi planetària—, Carles deixava de banda la croada contra els infidels, “la quale era tenuto di fare come imperatore dei cristiani”, per fer-la contra els heretges, per “fare la impresa contro ai luterani per estirparli affatto”.

Carles no va assolir directament —i d’altra banda la seva imatge no ho permetia pas— allò que el seu germà sí que pogué fer i que, malgrat tot, el mateix Carles intentà en secret amb Barbarossa. Aquest, a la seva mort (1549), va ser ràpidament substituït, de tal manera que turcs i berberescos, fent creure que volien atacar Malta, com a resposta a la conquesta d’Àfrica (1550), esdevinguda amb galeres exclusivament italianes, entre les quals les primeres construïdes per Cosimo I, expulsaren en un no res els hospitalers de Trípoli (1551), derrotaren una vegada al mateix Andrea Doria i contribuïren de forma decisiva amb la pròpia flota a la conquesta quasi total de Còrcega per part dels francesos i de l’independentista Sampiero di Bastelica.

Però, més enllà de la orientació defensiva asumida en els darrers anys per l’emperador a la Mediterrània, també l’imperi otomà tenia els seus problemes, per les freqüents guerres contra Pèrsia, per les escaramusses a l’Oceà Índic, per les lluites intestines, no menys greus que aquelles que aconsellaren a l’Emperador de retirar-se de l’escena política. Retirada a la qual, segons Navagero, Carles ja hi pensava deu anys abans, quan, amb els francesos a Savoia i al Piemonte (des de 1536), davant la impossibilitat de “poter fare l’impresa contro infedeli da lui tanto desiderata” i amb “una guerra in Germania perigliosa e importantissima” tant que acabarà condicionant les seves decisions, “l’intenzione sua e il desiderio suo era d’andarse in Spagna per non uscirne più”.

Quan també hauran resolt els seus problemes, per arrelar-se a la meitat occidental de la Mediterrània, pels otomans no serà suficient l’estreta connexió amb els corsaris nord-africans; calia explotar l’aliança amb França, col·laborar amb els seus intents de debilitar el control espanyol sobre Itàlia. Aquesta conjuntura tingué el seu punt culminant en els anys cinquanta i girà, com hem recordat, sobre la conquesta de Còrcega el 1553, després d’haver fallat l’any abans un atac contra Nàpols.

⁸ Carta 169, a P. Aretino, *Lettere*, Milano 1991.

⁹ Carta 136, a *Lettere a Pietro Aretino*, a cura de G. Floris i L. Mulas, Roma 1997, vol. III.

D'altra banda, Cateau Cambrésis i el canvi de la posició respecte a la política mediterrània, que Felip II hauria madurat poc abans de retornar a Espanya — potser fins i tot abans, segons Kamen, que en qualsevol cas li atribueix una cautela constant, desitjant com a molt un “asientamento” més favorable en el Magreb...¹⁰, no suposaven de per sí que una flota, organitzada, especialment després d'Alger, per estar a la defensiva, potser amb eficàcia (com al 1550 quan don Juan de Vega destruï la petita fortalesa d'Àfrica, a Mehedia), canviés d'orientació.

Calia abans de res que la flota canviés d'estructura i dimensió. Tal com Badoero (1557) i Soriano (1559) explicaven al Senat venecià, les galeres al servei del rei superaven amb prou feines les seixanta unitats, més de la meitat de les quals sovint pertanyien a personatges privats. Per Badoero la flota estava organitzada en sis banderes (però en mencionava només cinc): les d'Andrea i Antonio Doria, de Leyva (per Nàpols), de Mendoza (per Espanya) i de Requesens (per Sicília). Les esquadres espanyola, napolitana i siciliana, segons Badoero, comprenien poc més de vint unitats —Thompson pel 1560 parla de “unas trenta galeras” —, mentre segons la seva opinió a Catalunya se n'haurien pogut armar vint-i-cinc i almenys vint per cada un dels dos Regnes italians. Thompson calcula que “al subir Felipe al trono, unos dos tercios de las galeras incluidas en la nómina real eran propiedad de particulares”; deu anys més tard la situació s'havia invertit: “unos dos tercios pertenecían al rey”.¹¹

Al marge del número, que segons Badoero a finals dels anys 1550 hauria pogut arribar a les 100 unitats, si el rei hagués acceptat les ofertes genoveses i “dei sudditi suoi”, la qualitat de les galeres sembla que era poc adequada, “né di bel sesto né molto ben tenute” en comparació amb les venecianes, de tal manera que “paiono galere di mercanti”. Tot i així, en comparació amb els turcs, Soriano considerava la flota espanyola “superiore di bontà di legni, d'industria dei marinai, di virtù dei capitani, e di valore e d'esperienza dei soldati”, encara que Giovo reconeixia amb freqüència a berberescos i otomans una força, una habilitat i un valor admirables, tal com hem vist en el cas de Prevesa.

Els ambaixadors venecians detectaven els defectes més importants en el fet que el comandament estés en mans d'un home molt vell (quan Andrea Doria va morir el 1560 tenia 93 anys), que no tenia cap intenció de deixar-lo ni de compartir-lo; en la tendència, especialment dels genovesos, de no arriscar-se gaire; en la gran diversitat de nacionalitats de les tripulacions (la meitat esclaus i entre la resta gairebé cap castellà); i en els vaixells, la major mancança dels quals — segons Badoero — consistia en no disposar de “galeoni, né barche armate né fuste”. Però, per sobre de tot, els ambaixadors consideraven que al rei, per tal d'afrontar el perill turc, li costava més diners mantenir cada any infanteria i fortaleses que armar un major número de galeres, l'eficàcia de les quals hauria estat superior si haguessin estat sota el comandament d'un vassall seu.

Aquesta també començava a ser l'opinió de Felip II, el qual, però, durant algun temps, va patir una onada espantosa de mala sort, combinada amb la inexperiència dels seus homes. Primer la desastrosa empresa de Gerba (1560), en

¹⁰ *Felipe de España*, Madrid 1997, pp.110 ss.; I.A.A. Thompson, *Guerra y decadencia*, Barcelona 1981, p. 19.

¹¹ Thompson, *op.cit.*, p. 206.

la qual es perdé la meitat de les galeres (totes italianes), malgrat la seva superioritat numèrica (quasi cinquanta, però en molt mal estat a causa del mal temps hivernal, contra unes quaranta) i tota la tropa, majoritàriament espanyola, que, deixada a l'illa, resistí durant mesos; en el mar, entre els pocs que combateren, es distingí el sicilià Cigala, que, capturat, s'hauria convertit i posat al servei del sultà. En relació amb això, Kamen cita un ambaixador francès, segons el qual, el rei hauria maleït "la tardanza de su buen Consejo de Guerra que abandonó tan mezquinamente a tanta gente buena sin hacer nada para socorrerla"; com si la lentitud del seu Consell no fos fonamentalment la seva pròpia. Després la captura de set galeres sicilianes (1561) per part de Dragut i l'increïble i catastròfic enfonsament, l'octubre de 1562, de quasi tota la flota siciliana (segons Tiépolo era napolitana) i espanyola, amb tota la infanteria espanyola que transportava, sorpresa a la badia de la Herradura, a prop de Màlaga, per "una inesperada tempestad".

Els primers intents de Felip II per recuperar algun control sobre la Mediterrània occidental es van concloure, substancialment, amb un increment de la vulnerabilitat de la monarquia. El 1563, Paolo Tiépolo explica que, després de Gerba, Sicília es trobava "quasi del tutto spoglia di artiglieria" i "del tutto priva di galee", podent armar-ne no més tres o quatre, mentre a la Herradura s'havia perdut "una gran parte... e la migliore" de la infanteria espanyola i tota la flota napoletana. A la mateixa època, el resident a Milà, Antonio Mazza, parla de "un nemico tanto potente, che ogni dì li mette in pericolo le cose dell'Africa, tiene in sospetto e timore i regni di Spagna e travaglia i regni di Napoli e di Sicilia e gli altri suoi Stati marittimi; e questo é il Turco, al quale S. M. non può resistere con la debole armata che gli é rimasta dalle sue ultime disgrazie".¹²

A més, Tiépolo pensava que "non si trovano i siciliani punto meglio... contenti e soddisfatti" que el napolitans, els quals, durant la guerra amb Pau IV, "se monsignor Guisa, quando andò ad assalire il regno, avesse condotte tante forze che fossero bastate a penetrar pur un poco a dentro, si sarebbe veduta mirabile mutazione...". En relació a aquesta situació, suposadament explosiva, a la Itàlia espanyola, per Tiépolo —de la mateixa manera que pels seus antecessors— reforçant la flota "si diminuirebbe la spesa", però sobretot "si assicurerebbero molto meglio i paesi dalle tante invasioni ... e di disuniti si renderebbero uniti", a més, el rei "saria certo di tener sempre in officio [sempre ocupats] i confederati, e la S.V. in maggior rispetto verso lui che verso il Turco". Controlar la Mediterrània occidental, també en consideració a la gravosa contribució en diners i mitjans per part de Nàpols i Sicília, significava garantir la *pax hispanica* a Itàlia.

El mateix Tiépolo s'adonava que el rei "già molto tempo dimostra di tener l'animo inclinato" en aquesta direcció, especialment des que ha trobat un Papa (Pius IV) que li ha concedit el subsidi per les galeres; d'altra banda, ell —com els seus col·legues venecians— no confiava en la possibilitat que la monarquia arribés a armar les cent galeres, indicades en la butlla papal, i encara menys que seguís l'exemple de la República de tenir "sempre pronti molti altri corpi di galere da armare nei bisogni". Finalment, sospitava que les galeres haurien continuat a ser

¹² *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, a cura de A. Ventura, Bari 1976, vol. I, p. 33.

tingudes sense ordre i les contractades a ser gestionades de forma egoista pels propietaris.

Poc després (1565), Giovanni Soranzo informava que la flota es presentava per fi “molto gagliarda di noranta galere [en un 70% italianes, entre les quals deu de Toscana, tres de Piemont, tres de M. A. Colonna, dotze de G. A. Doria, onze de Nàpols i onze de Sicília] e d'altre 60 vele con 10.000 fanti sopra”, malgrat que tant sols fos reunida per la modesta acció del Peñón de Vélez (setembre de 1564), “luogo molto piccolo”, però útil per “mostrare di far alcuna operazione, e di prendere i denari del sussidio del clero per questa causa”. El mateix ambaixador per una part veia que amb les galeres espanyoles augmentaven també les dels aliats, com el duc de Florència, que s'obligava a “tener dieci galee e con tutte servire dove S. M. comanderà”; però per l'altra sentenciava que “la voce per la corte é di fare assai cose l'anno venturo, ma molti vogliono che questa sia per bastar per un pezzo”.

El duc Cosimo, mentre incrementava la pròpia flota des de les sis galeres de finals dels anys 1550 (quasi totes perdudes en poc temps, dues d'elles a Gerba) a les nou de 1565 fins les dotze de Lepanto, passava del lloguer a l'administració directa fins arribar a la creació d'un orde militar (S. Stefano, 1561-1562) en recolzament d'aquesta política,¹³ estimulat, també ell, per l'orientació de la política espanyola. En la mateixa línia intentà posar-se, des del 1562 (segons Manfroni, des del seu retorn al Piemont el 1559), el duc de Savoia, sense assolir els mateixos resultats —el 1565 tenia tres galeres—, malgrat la fundació el 1573 de l'orde dels Sants Maurici i Llätzer, amb característiques similars a la toscana.¹⁴

En resum, tant Felip com els seus aliats italians aconseguiren de sobreposar-se als efectes desastrosos de la mala fortuna, ampliant i sobretot reestructurant la pròpia flota. En aquesta reestructuració, a diferència de l'època paterna, l'aportació dels aliats i de la iniciativa privada esdevé de substancial a subsidiària. El sistema d'aquarterament hivernal i d'allistament continuava sent carregós, tal com es pot veure a les cartes de García de Toledo al seu cunyat Cosimo, en les quals l'informava de la complexitat d'aquests mecanismes, no tant perquè esdevenien cada cop més amplis, com perquè implicaven cossos diferents, que a finals de l'hivern necessitaven temps i tenien algunes dificultats per agrupar-se, provenint de llocs prou llunyans els uns dels altres. El propi García, el febrer de 1564, li comunicava el seu nomenament a “capitán general de la mar” i li demanava notícies sobre la disponibilitat de “algún buque de galeras más de las que tiene armadas” i de “cuantas” podien “estar proveidas” de tot, “exceptuando la chusma”, per “la mitad de mayo”. L'any següent, tornava a demanar-li la disponibilitat de les seves galeres en relativament poc temps. Aquestes cartes confirmen tot allò ja documentat magistralment per Braudel sobre la recuperació mediterrània d'Espanya, la preparació de quelcom més que l'acció del Peñón i dels socors a Orà o La Goleta, com l'espera d'un fort atac otomà, que però, quan es va produir, a causa de la seva insòlita velocitat, va deixar a tothom sorprès, encara que amb els preparatius en marxa. Gènova, en particular, estava ocupada a

¹³ F. Angiolini, *I cavalieri e il principe*, Florència 1996.

¹⁴ R. Quazza, *Preponderanze straniere*, Milà, 1938.

Còrsega pel retorn de Sampiero.

Dos mesos després del desembarcament turc a Malta, en una altra carta escrita des de Madrid al duc de Florència (8 de juliol de 1565) s'afirma que el rei catòlic "para defensa y guarda de la Christiandad... procura con la mayor fuerça posible despachar y armar una armada la mas poderosa que pudiese". Entre d'altres, un problema gravíssim consistia en el fet que, mentre s'organitzava el socors per Malta, el rei tenia "menester poner... seguridad y guarda de sus estados de Italia" i amb aquest objectiu, demanava a l'emperador i a alguns prínceps alemanys el permís per "levantar... enfanteria en Alemania... hasta 6.000 alemanes o más si fuesen menester para la seguridad de los dichos reynos".

Les primeres ajudes havien d'arribar poc després, però l'enfrontament decisiu es produiria tres mesos més tard i un cop més, excepte Prevesa, seria una batalla terrestre.

La importància de Malta, des del punt de vista de la monarquia catòlica, no està tant en l'èxit de la seva defensa, encara que retardada, com en la concreta experimentació dels progressos obtinguts en la recuperació del seu potencial marítim a la Mediterrània i sobretot en l'activació d'un sistema adequat d'interrelació amb l'Europa aliada en aquesta conjuntura, especialment amb la seva majestat cesàrea, perquè com a mínim contribueixi "con todo lo que fuere necesario para que no se pierda tiempo en daño y perjuicio de la Christiandad en cosas tan necesarias".

En altres paraules, semblaria que el rei s'adonava que la seguretat a la Mediterrània no podia assolir-se simplement incrementant les galeres dels aliats; sinó més aviat, tal com també hauria de reconèixer Venècia alguns anys més tard, unint forces, fent una lliga, que serà santa perquè - a part de l'actitud dels luterans— el papa, un dels protagonistes més actius de la inquisició romana, va voler que fos exclusivament catòlica.¹⁵

Per contra, per la diplomàcia veneciana, Malta no indicava cap canvi apreciable en la política mediterrània del rei. El 1567, Antonio Tiépolo assenyalava que, gràcies a les rendes episcopals espanyoles, "la copia del denaro" al rei "mai gli é mancata a questi anni passati per le provvisioni necessarie alla difesa della Goletta e di Malta contro l'armata turchesca". És a dir, a part la reducció de la defensa de Malta a l'arribada d'una ajuda a la Goleta, amb més recursos, la seva actitud continuava sent defensiva. I això per dues raons. Una política: malgrat que tingui "tanta comodità nei suoi stati di far galere e armarle... di proprie non ne abbia più di 65, contentandosi di tener le altre da diversi particolari", perquè ell i el seu consell pensen que no està "bene armare più numero di galere... per non dar... occasione ai Turchi d'accrescer tanto l'armata [d'ells] che ne venga sì grave danno". L'altra estructural, depenia del fet que la "ciurma" del rei es composava "di schiavi e di forzati", en nombre reduït, sense possibilitat immediata de reclutar homes lliures, "non essendo introdotto in alcuna parte dei suoi paesi questo esercizio di buona voglia".

La de la república veneciana no era una opinió aïllada a Itàlia. Un humanista —i no dels menors— Ludovico Beccadelli, que en aquells anys residia a prop de

¹⁵ A. Prosperi, *Tribunali della coscienza*, Turi, 1996.

Florència com a preceptor de Ferdinando, fill de Cosimo, va escriure un sonet *Sopra la ritirata dei Turchi da Malta* (1565), encara avui inèdit,¹⁶ en el qual no es parla ni de Felip ni d'Espanya i s'atribueix l'expulsió dels turcs exclusivament al valor i a la resistència (quasi sis mesos) dels cavallers. El sonet sona així:

“Come lo stuol, che trasse in Grecia Xerse,
quando l'Egeo sotto le navi ascose,
il buon duce spartano alle famose
porte fermò, che di lor sangue asperse;

così pur dinanzi l'armi et le diverse
squadre, ch'al mar hoste potente espone,
per Malta impoverir, spade animose
fer dai liti partir fiache e disperse.

Illustri cavalier, l'alta virtute
del gran Valetta et vostra ha di lontano
lingue mosse a lodarvi et penne mute.

Egli il canuto senno et voi la mano
vigorosa adoprando, a noi salute
deste et, con fuga, horrore a l'Ottomano”.¹⁷

Però, al marge de quina fos l'opinió a la Itàlia no espanyola sobre l'episodi maltès, mentre a la península, mancant els “accidenti di fuora”, era suficient un “comun consenso” per garantir “la quiete e pace”, el mateix no passava a la Mediterrània, on persistia la interferència turca i berberesca o del seu simulacre (de Tunis a les Alpujarras fins, per despertar Venècia, a Xipre) i on, per no quedar a la defensiva, als uns i als altres, els calia “alcun accordo o convenzione”. Tot i així, també en el clima de la lliga, havia de mantenir-se una profunda desconfiança per part de Venècia, que el 1570 Sigismondo Cavalli expresava així:

[Si els espanyols] resteranno nel pensiero che basti a loro tenersi la guerra lontana con la lega, dubito che, oltre essa, poco altro da loro siano per fare; onde se a questa tiepidezza s'aggiungerà il lungo e tardo procedere di quella corte, dubito che vi sarà da fare assai per avere le provisioni in tempo, come fu nel soccorso di Malta, dove, se le cose passarono bene, fu più per fortuna che per molta prudenza. E se nella guerra di Granata [contra els moriscos de les Alpujarras] le provisioni fossero state per tempo e preste, con assai manco spesa e danno sariano stati acquistati quei rumori.

Cavalli reconeixia que des de feia alguns anys el rei actuava, però en temia la seva consubstancial prudència, que ara li semblava tant més immutable (amb allò

¹⁶ C. Scarpati, *Dire la verità al principe*, Milà, 1987, p. 72.

¹⁷ El sonet de L. Beccadelli està a la Biblioteca Palatina de Parma, ms. pal. 972/1, f. 26r, per gentil i gratuïta cessió del director, doctor Leonardo Farinelli, i de la responsable de l'oficina de reproducció fotogràfica, doctora Giustina Scarola. Les cartes a Cosimo I dei Medici, aquí presentades, estan a l'Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato, filza 5.028, *passim*.

que s'esdevenia al nord d'Europa) que podia produir-se el canvi a posicions ofensives, fins a intentar una penetració en la Mediterrània oriental. D'altra banda, no tots els indicis semblaven positius: podien ser-ho la mort de Soliman davant les muralles de Szeged (Hongria, setembre de 1566), el resultat de la revolta moresca i el canvi, consegüent, de García per don Juan al comandament de la flota; però, aquell mateix any es va perdre Scio (l'última possessió genovesa a la zona), dos anys després una part de la flota hispano-italiana desapareixia per una tempesta i, sobretot, un incendi a l'arsenal de Venècia, que va propiciar l'assalt a Xipre, per part de Selim, el nou sultà.

Pel que fa a Lepanto, la ben coneguda opinió de Braudel sembla ara compartida per Kamen: "Lepanto fue una victoria para la Cristiandad, pero jamás fue un triunfo exclusivo de España... la llamada aportación española era de hecho en gran medida italiana" perquè "cuatro quintos de las galeras que aportó España habían sido construidas y pagadas en los estados italianos de la monarquía". De tota manera, cal afegir que gairebé la meitat de la tropa era espanyola. La reivindicació de Braudel és més explícita quan Kamen subratlla que ni Lepanto ni la conquesta de Tunis van representar el final del perill turc.¹⁸

Del primer ordre de consideracions emergeix un retrat complex de sobirà, el qual "tampoco era imperialista ni cruzado. Aún menos, como luego sería don Juan, un aventurero. Limitaba sus horizontes estrictamente a un papel defensivo y siempre estuvo atento a los costes". Més endavant, s'afegeixen d'altres aspectes, que per contra posen de relleu aquell gran canvi, que va contribuir en no poca mesura a la cita i al resultat de Lepanto, i es refereixen al fet que Felip II "en una década logró armar una flota de galeras posiblemente cuatro veces mayor que la que había estado al servicio de su padre" també gràcies a "la contribución de los estados italianos", ressaltant-ne més aviat la imatge d'un estadista la "principal inquietud" del qual "era el Mediterraneo".

Respecte al segon ordre de consideracions, més enllà de les conseqüències a llarg terme, després de la mancada —més que perduda— batalla de la Prevesa, la primera i l'única veritable batalla naval amb els otomans es va produir a Lepanto a causa d'un comandant menys hàbil però també menys calculador que Andrea Doria. Tal vegada també una mica "aventurero", si probablement són certes les confabulacions entre ell i els venecians sobre la possibilitat de crear un regne per don Juan a Morea. Aquestes no tingueren cap resultat, però, i don Juan va acabar conformant-se amb la "principal inquietud" del germanastre i dels supervisors, que aquest havia col·locat al seu costat, decidint-se per l'empresa de Tunis, que encara va servir menys que Lepanto, fins el punt que va contribuir a difondre en l'opinió pública un profund pessimisme sobre el futur de l'Europa meridional.

La conseqüència immediata de Lepanto, més enllà dels *Te deum*, va ser el triomf de la desconfiança mútua entre Espanya i Venècia; la inútil conquesta de Tunis i la pau separada veneciana haurien demostrat la inhabilitat de la primera (a

¹⁸ A més de la literatura indicada en el text i tanta altra omesa, pel que fa al reclam explícit de Braudel i per alguns dels altres implícits, es recorden el Braudel de *La Méditerranée*, els seus assaigs, els de F. Ruiz Martín i d'altres a *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, a cura de G. Benzoni (Florència 1974) i l'edició, a cura de L. Firpo, de les relacions dels ambaixadors venecians (Torí 1978).

causa de les seves múltiples obligacions i de la càrrega financera), i encara més de la segona (malgrat la seva exaltada, com incomparablament superior, flota de vaixells de guerra), de resistir a llarg plaç l'enfrontament amb el gran turc.

La impressionant "recuperació" otomana, amb la reconquesta definitiva no només de Tunis sinó també de La Goleta, va fer témer, a més, que la pròpia Espanya estés en perill. En aquesta conjuntura, explica Kamen, l'arquebisbe de Tarragona va escriure una carta al rei (gener de 1575), on afirmava que en el pitjor dels casos "Aún podría marcharse y gobernar en América [doncs] en las Indias tiene otros poderosísimos reynos".¹⁹

Altres homes del temps manifesten aquesta "profunda inseguridad", fin i tot de forma més radical i convençuda. El 1576 el poeta Torquato Tasso escrivia a un amic: "Dio sa che sarà! perché fra tanto il Turco, il quale esce pur fuora con la sua malora, pigliera Messina, pur che si contenti di tanto".²⁰

En aquella mateixa època, en aquell nou món suggerit per l'arquebisbe de Tarragona, un dominic espanyol anunciava "el fin inminente de la Cristiandad del Viejo Mundo: disuelta la Liga de Lepanto por la traición de Venecia, había de ser vencida España y castigada la Babilonia romana por una arrolladora victoria del turco".²¹

En aquest cas, es tractava, segons Bataillon, d'un "heresiarca" que imagina una nova Roma al Perú; en l'altre cas, es tracta d'un poeta que acabarà boig. Però, en qualsevol cas, de dues persones molt sensibles i intel·ligents, en les quals es reflectien les inquietuds d'un món italià i espanyol, al qual, Lepanto, malgrat la propaganda oficial, no va semblar en absolut suficient per esborrar el perill turc.

Traducció de Maria Antònia Martí i Escayol

¹⁹ H. Kamen, *op. cit.*, pp. 110 i següents i 144 i següents.

²⁰ Citat en el prefaci de L. Firpo a T. Tasso, *Tre scritti politici*, Turí, 1980.

²¹ M. Bataillon, *Estudios sobre Bartolome de las Casas*, Barcelona 1976.